

Кодови словенских култура

Коды славянских культур

Биљке

Расшениа

број 1

година 1

1996

Издаје

СЦЛО

Издавачко предузеће

Змаја од Ноћаја, 12/1

Београд

тел +381 11 622 754

тел/факс 626 257

За издавача

Зоран Хамовић, *директор*

Редакција

Татјана А. Агапкина (Москва)

Дејан Ајдачић (Београд), *главни уредник*

Александар Лома (Београд)

Анна А. Плотникова (Москва)

Биљана Сикимић (Београд).

Ликовна ошрема

Драгана Атанасовић

Штампа

АБ Штампарија, Београд

Издази једном годишње

Годишња претплата за иностранство

30 DM или 20 \$

YU ISSN 0354-964X

Марџа Бјелетић, Београд
Од девет̄ браџа крв*
(фитоними и термини сродства)

Родбинска и ботаничка терминологија, свака за себе, представљају јасно омеђене, кохерентне лексичке системе. Први од ова два древна слоја лексике улази у основни лексички фонд језика, а други се, осим уског круга основних фитонима, налази на рубу опште лексике¹. Ако се посматрају конкретне јединице сваког од ових система², уочава се да се они у неким сегментима прожимају. Процес је двосмеран. С једне стране, родбински термини се јављају као мотивација у номиновању појединих биљака³, а с друге - фитоними се појављују у улози једне групе родбинских назива, тзв. термина за обраћање.

Наш је циљ да осветлимо овај феномен, пре свега из угла етимологије.

Прво ћемо анализирати фитониме који су, синхроно гледано, мотивисани терминима сродства. Ради прегледности сврстаћемо ове називе у неколико група⁴:

1) Једнолексемни називи који садрже именицу - родбински термин. Неки од ових назива модификовани су суфиксима који могу бити: а) интегрални део родбинског термина (нпр. *браџић*), б) резултат универбизације синтагми у којима је родбински термин чинио први, придевски део (нпр. *бабац* < *бајски*, *бабљи*), в) семантички модификатори,

* *Од девет̄ браџа крв* је назив биљке *Centranthus ruber*. Одлучили смо да рад насловимо управо овим биљним именом због тога што оно у најкраћем изражава тему рада, али и због његове вишеструке симболике. Појмови *браџ* и *крв* означавају сродство. (Ако се име чита као анаграм, онда су ту још и појмови: *браџ* *по крви*, *девет̄а крв* итд.). *Крв*, осим тога, означава и живот, животну снагу, али и освету, убиство. Магични број *девет̄*, чије је основно симболичко значење - преобраћање, прелаз, промена, среће се и у називима биљака које су служиле за бајање (в. Раденковић 1994:28-32), али у синтагми *девет̄ браџа* асоцира, између осталог, на девет Југовића. И тако су се у име једне биљке слили еп, мит, магија и симболика српског народа.

¹Ово је, према Алберту Замбонију (Alberto Zamboni, *Categorie semantiche e categorie lessicali nella terminologia botanica*, "Aree lessicali" 8, *Atti del X Convegno per gli Studi Dialettali Italiani*, Firenze 1973:33-83, цитат према Вајс 1979:92) прва и најзначајнија карактеристика ботаничке лексике јер се она односи на периферне културе и унутар тих култура на маргиналне предмете (тј. на ситне и углавном непознате биљке), па је због те маргиналности и сама терминологија слабо интегрисана у језички систем.

²За фитониме је углавном коришћен материјал из Симоновићевог *Ботаничког речника* (Симоновић 1959), допуњен примерима из РСАНУ, а за родбинске називе - материјал из РСАНУ (и грађе за РСАНУ) и из Бјелетић 1995.

³На ово је указао и Шимундић 1978:297.

⁴Сличну поделу дала је Шпис-Ђулум 1995:426-432 анализирајући начине номинације коровских биљака.

тј. деминутивни, хипокористички, аугментативни, пејоративни и др. суфикси (нпр. *наница*, *бабушка*, *бабурина*): бабац *Taphrina pruni* (врста паразита, РСАНУ), бабика *Plantago* (боквица), бабица *Bellis perennis* (красуљак); *Ranunculus aconitifolius* (љутић), бабура *Capsicum* (паприка); *Pimenta officinalis* (врста зачина), бабурина, старац *Salvia verticillata*, бабушка *Phallus impudicus* (књега), бапка *Galanthus nivalis* (висисбаба), братић *Chrysanthemum segetum*; *Tanacetum parthenium*, *T. vulgare* (повратич, вратић), братичина *Leucanthemum vulgare* (воловско око); *Tanacetum parthenium*, дидак *Euphorbia spinosa* (млечика); *Euphrasia officinalis* (видац), дјед *Boletus scaber*; *Carduus* (стричак); *Cirsium* (паламида), дедек, дедец *Boletus scaber*, мамица *Fragaria vesca* (јагода), матерка, материнка *Thymus serpyllum* (мајчина душица), материница *Tanacetum parthenium* (повратич), материца *Reichardia picroides* (бршака), маћуха, маћухица, мацоха, маћуха, маћухица *Viola tricolor* (дан-и-ноћ), нана *Melissa officinalis* (маточина); *Mentha* (метвица), *M. aquatica* (коњски босиљак), *M. crispa*, *M. piperita*, нане *Mentha piperita*, наница *Mentha aquatica*, нанушка *Asphodelus albus*, *A. microcarpus* (чапљан), невестица *Mespilus germanica* (мушмула), невјестица *Ononis*, *O. pusilla* (гладиш, зечји трн), стрина *Lathyrus latifolius* (грахоровина), стриц *Carduus*, *C. acanthoides* (стричак), стричак *Carduus*, *C. acanthoides*, *C. nutans*, *C. personata*; *Cirsium arvense*, *C. lanceolatum* (паламида); *Dispacus silvester* (чешљуга), стричек *Carduus acanthoides*, стричњак *Cirsium arvense* (паламида), чукундед, чукундеда, шукундека *Anemone pratensis*, *A. pulsatilla* (саса), шукундед, шукундеда *Anemone pulsatilla*, шукундјед *Anemone pratensis*.

2) Називи - синтагме. Они најчешће имају структуру *Adj + N*, при чему се издвајају две основне групе:

а) синтагме у којима позицију *N* заузима родбински термин, а позицију *Adj* квалификативни или посесивни придев: велика, мала бабурина *Salvia pratensis*, мали братић *Tripleurospermum* (рада), вражи стриц *Carduus acanthoides* (стричак), вражји стриц *Eryngium campestre* (ветроваљ); *Carlina acaulis* (вилино сито), пасји стриц *Carduus*, *C. nutans* (стричак), велики стричек *Carlina acaulis* (вилино сито), барска, ситна нана *Mentha pulegium*, бела нана *Mentha officinalis*, коњска нана *Stachys germanica* (сјеруша), кудрава нана *Mentha crispa*, дивља нана *Mentha longifolia*, љута, папрена, питома нана *Mentha piperita*, обична нана *Mentha spicata*, црна нана *Mentha vulgaris*, бринов дед, брезов дед *Boletus scaber*, лијепи пољски муж *Gymnadenia conopsea* (врањак), мотрова мати *Pimpinella saxifraga* (бедринац, мотрача), мразова сестрица *Colchicum autumnale* (каћун, мразовац);

б) синтагме у којима позицију *Adj* заузима посесивни придев образован од родбинског термина, а позицију *N* именица која најчешће означава део тела, предмет, биљку, апстрактан појам итд.: бабино уво *Auricularia auricula Judae*; *Peziza aurantia*, *P. vesiculosa*; *Sarcoscypha coccinea*, бабино увце *Sarcoscypha coccinea*, бабино ухо *Auricularia auricula Judae*; *Cirscium* (паламида); *Peziza aurantia*, *P. vesiculosa*, бабије уво, бабина лулица *Peziza aurantia*, *P. vesiculosa* (врста гљиве), бабин зуб *Ranunculus arvensis*; *Tribulus terrestris*, бабји зуб *Dentaria* (брадавичак); *Tribulus terrestris*, бабини зуби *Tribulus terrestris*, бабин кесец, бабин пезец, бабји прдец *Lycoperdon*

bovista (пухара), бабин напрстак *Digitalis purpurea* (напрстак), бабин (бабји) тоболац *Sedum telephium* (бобовњак), бабина дубчица *Origanum vulgare* (вранилова трава), бабина (бабја, бабља) душа⁵, бабина (бабја, бабља, бакина) / мајкина / материна душица, материна дубчица *Thymus serpyllum* (мајчина душица), бабина жила, бабина жилица, бабине жилице *Geranium molle*, бабина коса *Stipa capillata* (ковиле), бабина рубетина *Veronica agrestis* (разгон), бабина свила *Armeria vulgaris*, бабина трава *Anthemis cotula* (жабља трава), бабине гњиде *Capsella bursa pastoris* (русомача), бабино драчје *Ruscus aculeatus* (кострика), бабино зеље *Spicus benedictus* (блажени чкаљ), бабино сито *Tordylium apulum* (вртовиле), бабји климпач *Galanthus nivalis* (висибабa), бабји штапи *Acorus calamus* (иђирот), дједова брада *Euphorbia spinosa* (млечика), мајкина душица *Thymus ovatus*, мајчина душица *Thymus*, *Th. carstiensis*, *Th. longicaulis*, *Th. ovatus*, *Th. serpyllum*, *Th. striatus*, *Th. vulgaris*, мајчина љубица *Melissa officinalis* (маточина), мајчина трава *Valeriana officinalis* (мацина трава), нанин језик *Opuntia ficus indica* (жабица), свекрвин језик *Gasteria disticha*; *Opuntia ficus indica*, *O. macrorrhiza*, *O. parvula*, свекрвина глава *Echinocactus tortuosus*; *Melocactus communis*;

в) синтагме које имају структуру (*Prep*) + *Num* + *Ngen* + *N*: два брата крв *Iris nobilis* (перуника), од два брата крв *Lychnis chalconica* (ђулашин); *Pulmonaria* (медуника), од девет брата крв *Centranthus ruber*.

3) Називи - сложенице:

а) императивне: висибабa, дремидеда *Galanthus nivalis*, дремидеда, дремидеда *Anemone*, *A. pulsatilla* (саса), вратимуж *Orlaya grandiflora* (стидак); *Turgenia latifolia*, лезибабa *Polypodium vulgare* (слатка папрат);

б) аглутинативне: дремидеда *Galanthus nivalis*, крив-деда *Erythronium dens canis* (кошутац), дремидеда *Anemone*, *A. pulsatilla* (саса), крив-дед *Nyacinthella* (дивљи зумбул), мајка-лан *Linaria vulgaris* (ланилист), матер-хџера *Tanacetum parthenium* (повратич).

4) Индеклинабилни називи - реченице: крсти куме дете *Trifolium repens* (детелина са четири листа), пусти баба коњу крв *Polygonum aviculare* (троскот).

За етимолога се као најважнији проблем поставља утврђивање порекла фитонима. Према овом критеријуму сви наведени називи могли би се поделити на три категорије.

Прва категорија обухвата називе који вероватно стоје у изворној етимолошкој вези са терминима родства.

Најчешће су то речи изведене од термина *баба* и *деда*⁶, било да су у питању једнолексемни називи, или називи - синтагме у којима се на месту

⁵ Називом бабина душа означава се још и мајоран, *Majorana hortensis*.

⁶ За ове називе (што је важно једино због овако дефинисане теме) поставља се питање да ли се имало у виду значење "баба, родитељева мајка" или "баба, старица" одн. "деда, родитељев отац" или "деда, старац". Ако узмемо у обзир да постоје и

детерминатума одн. детерминатива налазе поменути термини. Поставља се питање зашто се у именима биљака тако често срећу речи *баба* и *деда*?

Према тумачењу датом у SP s.v. *baba*, из основних значења псл. речи **baba* "баба; старица; жена уопште; бабица; врачара", највероватније још у прасловенско доба, развила су се бројна пренесена значења која се могу сврстати у три групе: а) значења настала услед сличности са изгледом старе жене: разни предмети који служе за набијање, уметање, затварање; предмети који служе као постоље, потпора; предмети који служе за спајање; врсте обредних пецива; снопови сена; *разне врсте љљива*; б) значења везана за омаловажавајући однос према старој жени: разне врсте безвредних предмета; в) значења повезана са значењем "врачара, гатара": називи за лептире; *називи биљака (веровајино коришћених у народној медицини - Plantago, Salvia)*⁷. Од горепоменутих биљака у лековите спадају *бабика, бабица, бабурина, нана, дидак* итд.⁸

Врло сличан семантички развој имала је псл. реч **dēdъ* "стар човек који заузима почасно место у породици; деда; предак; дух, демон". Њена секундарна значења сврставају се такође у три групе: а) значења везана са особинама које се приписују старим људима: снопови сламе; страшило за птице; неке врсте јела; старудија; облаци; б) разне врсте предмета за учвршћивање, потпору, ослонац; називи оруђа; в) *називи биљака, најчешће бодљикавих (SP s.v. dēdъ), уп. горепоменути биљку дјед*.

Другачије тумачење налазимо у ЭССЯ s.v. **baba*. Ту се износи да се не могу сва секундарна значења псл. **baba* изводити из основног "баба; старица" само на основу прости метафоре или паганских представа. Аутори у псл. **baba* виде архаичан гласовни комплекс (редупликацију) са цртама древног полисемантизма па чак и пансемантизма, због чега сматрају да су неоправдане претпоставке о обавезној историјској хијерархији свих познатих значења.

Јасно је да се ово обиље разноврсних и међусобно удаљених значења не може објаснити без помоћи етнографских чињеница које сведоче о значајној улози култа предака у животу Словена пагана. Речи *баба* и *деда* нису означавале само сроднике, већ и умрле претке. Добрим духовима предака посвећивани су први и последњи плодови (отуда називи снопова), за њих је спремана ритуална храна (отуда називи јела), веровало се да се

такви назива као: старица *Usnea barbata* (горовез), стара баба *Stipa pennata* (ковиље), старац *Salvia, S. verticillata*, старчева глава *Cercus senilis* (врста кактуса), као и алтернирање придева мајчин и бабин у називима: мајчина / бабина душица, матерна / бабина дубчица, мајчина / бабина трава, могло би се можда претпоставити да су у питању родбинска значења поменутих речи.

⁷ Семантичку анализу речи *баба* даје Пишкур 1965.

⁸ Вајс 1979:92 истиче да у фитонимијским истраживањима увек треба водити рачуна о томе да ли се испитивана биљка користи као терапијско или лековито средство, тј. да ли припада апотекарској терминологији. То је, уз *signatura rerum*, чињеница коју треба констатовати да би се, уколико биљка у садржају и/или исказу не носи елементе ове две карактеристике, приступило даљим корацима у лингвистичкој анализи.

духови предака могу оваплотити у жива створења (лептири), па чак и у облаци. Такође, постојао је обичај да се струк неке бодљикаве биљке - симбола доброг духа - стави на кућна врата да би се одагнао туђи, непријатељски духови и нечиста сила (в. Лукинова 1986: 122-123).

Код назива - синтагми (група 2.а) родбинском термину на месту детерминатума придружује се детерминатив (најчешће придев) који служи за разликовање врста⁹, нпр. *велика, мала бабурина; барска, сийна, бела, коњска, кудрава, дивља, љуша, љаирена, љишома, обична, црна нана* итд.

Сасвим је другачија ситуација код синтагми у којима је детерминатив посесивни придев образован од родбинског термина (група 2.б). Како се основни семантизам садржи у детерминатуму тј. семантички надређеном називу (*уво, лулица, зуб, најрсѿак, ѿболац, жила, коса, свила, ѿрава, зеље, сийо, брк, брада* итд.¹⁰), семантичка вредност детерминатива често није битна¹¹. Детерминатив (у нашем случају придеви *бабин, мајерин, дедин*) представља само специфичну варијаблу¹². О произвољности садржаја детерминатива сведоче називи у којима он одсуствује, нпр. *бабин најрсѿак = најрсѿак, бабин ѿболац = ѿболац*, или називи у којима пред истим детерминатумом алтернирају различити детерминативи, нпр. *бабина ѿрава = жабља ѿрава, бабино зеље = бискујово зеље = љаино зеље, мајчина ѿрава = кукавичја ѿрава = мајчина ѿрава*.

У другу категорију спадају називи који етимолошки не стоје у вези са терминима сродства, већ су настали као последица паретимолошког наслањања на те термине.

Тако би се, рецимо, назив бабушка *Phallus impudicus* можда могао свести на псл. **ba-bux-* "нешто надуто"¹³, а висибоба *Galanthus nivalis* на псл. **visi-boba*, при чему други део сложенице *-boba* има значење "нешто округло, бобица" (уп. *ѿрнбоба* *Ribes grossularia*)¹⁴, из чега се види да ови

⁹В. Вајс 1980-1981:325.

¹⁰Сви ови називи су метафорички, мотивисани морфологијом биљке која својим изгледом подсећа на неку другу реалију. Тако је, нпр., *зуб* метафора за сем "назубљеност листова" (Вајс 1989:262) и то врло стара метафора, још прасловенска, уп. **babintъ zrbъ* "о разним биљкама" (SP s.v. *babintъ*). *Коса* је једна од концептуализација основног сема "нит" који се издваја у називима влакнастих или нитастих биљака (Вајс 1989: 260).

¹¹В. Вајс 1980-1981:327, нап. 25.

¹²Ово одређење смо, заједно са Надом Вајс, преузели од Пјера Жироа (Pierre Guiraud, *Structures étymologiques du lexique français*, Paris 1967:155-171, цитат према Вајс 1979:93). Он констатује да је један од најплоднијих начина народне номинације биљака онај у коме се неки део биљке поистовећује са одговарајућим делом тела животиње. У том систему назив за *део ѿела живоѿиње* има улогу означитељског морфема класе (morphème significateur de classe), док је *назив живоѿиње* специфична варијабла (variable spécifique).

¹³В. Етимолошки речник српскохрватског језика. Пробна свеска s.v. *бабушка* (у штампи).

¹⁴В. другачије Михајловић 1992:33.

називи немају никакве везе са бабом, па тако и семантичка страна постаје јасна.

Братић је назив за биљку *враџић* *Tanacetum parthenium* (Skok s.v. *vràtič* тумачи облик *браџић* као резултат измене *вр > бр*, као у *бријеме*). Измена иницијалног гласа вероватно је довела до преосмишљавања имена, а онда је секундарно према *браџић* настао и назив братичина (то су све имена исте биљке).

Назив стриц *Carduus* настао је аферезом из псл. **ostricъ* "оно што је оштро, што бодe"¹⁵, о чему сведоче називи ове биљке у осталим словенским језицима, где се сачувало иницијално *o* (Bezljaj s.v. *stric* II). У неким случајевима називу *сѝриц* прикључени су придеви: *вражји*, *ѝасји*¹⁶.

Називи чукундед, чукундеда, шукундед, шукундеда и сл. *Anemone pratensis*, *A. pulsatilla* вероватно су настали наслањањем на *дремандеда*, *дремидеда*, *дремнидеда* (такође називи за сасу). Ови су називи везани са глаголом *дремаџи*. Да овај глагол може послужити као основа за образовање биљних назива сведоче и његове непосредне изведенице - фитоними: *дрем* *Leucosium aestivum* (в. SP s.v. *drěmъ*), *дремавац* (висибабa), *дремак* *Erythronium dens canis*; *Orchis*¹⁷. Компонента *деда* појавила се у саставу наведених фитонима можда под утицајем назива *дједовац* *Anemone pulsatilla*. Структурно ови називи одговарају сложеницама које у другом делу садрже термин *баба* (*висибабa*, *лезибабa*).

Назив мотрова мати *Pimpinella saxifraga* садржи придев *моѝров* који се може двојачко тумачити. С једне стране, он је можда у вези са именицом *моѝар*, *моѝра* "биљка" (РЈАЗУ)¹⁸. У питању је врста *Crithmum maritimum*, чији су називи и *маѝар*, *маѝор*, *моѝрика*, *коморач* итд., који се сви изводе из грч. *μαραθρον* (Skok s.v. *matar*)¹⁹. С друге стране, могло би се помишљати

¹⁵Вајс 1980-1981:323 тврди да откривање у фитониму сема "бости" који оправдава изглед саме биљке може код фитонима непровидне мотивације довести до исправног етимолошког решења. Тумачење назива *сѝриц* је још једна потврда исправности њене тврдње. И заиста, ботанички описи *Carduusa* поткрепљују наведену етимологију: "Ободни листови шиљати или се завршавају једноставним трном" (М. Чанак, С. Парабућски, М. Којић, *Илустрирована коровска флора Југославије*, Нови Сад 1978:304 (цитат према *op. cit.* 324).

¹⁶Анализирајући структуру фитонима мотивисаних религијом Вајс 1989:252 констатује да је *божји* знак за лековитост, а *вражји* за отровност и да се у народном номиновању врло често нејестиве или отровне биљке називају двочланим називима који садрже квалификативни придев *дивљи*, *ѝасји*, *змијин* итд. Придеви образовани од назива животиње у таквим називима губе сопствену семантику и имају значење "дивљи", "који није прави", "нејестив или лошег укуса" (Шпис-Ђулум 1995:415, нап. 26), док је придев *дивљи* као ознака за самоникле биљке вероватно првобитно значио "божански", тј. означавао је оне врсте о чијем се расту и узгоју старају богови за разлику од оних које гаје људи (Лома 1995:36, нап. 6).

¹⁷Исти вид мотивације јавља се у следећим метафоричким називима: *кихавац*, *ѝлакавица*, *срамежљивка*, *засѝанка*, *зијевалица* (в. Шимундић 1978:296).

¹⁸Потврде су из Микаљиног и Белиног речника, а наводи се и податак М. Миласа да се реч говори у наше време у Трпњу и да означава неку траву која расте крај мора.

¹⁹За *Pimpinella saxifraga*, поред наведеног *моѝрова* *маѝи*, срећу се и називи *коморач*, *моѝрача*, који потичу из истог грчког извора.

и на словенско порекло придева *мојров* < *motrovъ (уп. ЭССЯ s.v. ***motr-* са јединим примером рус. дијал. *мојровый* "плетен, исплетен"). У говору у који је преузет грецизам можда је постојао овај стари словенски придев са чијим се значењем укрстила позајмљеница, па је дошло до преосмишљавања назива у *мојрова майи*, можда и под утицајем сазвучног *майер*. Ствар се компликује постојањем сх. облика *мојринџа* поред *мојренка* "смотуљак, клупко" (као златни украс у везу) (РСАНУ). По Хадровичу, сх. *мојринџ* "струка, сплет, повесмо" потиче из мађ. *motring* (мотринг злата, сребра - ради се о златним и сребрним нитима)²⁰. Уп. још и сх. *майруна* поред *мојруна* *Acanthus* (РСАНУ), такође и рум. *matrună* "id." које Tiktin (s.v.) изводи из сх. *майрун* "грч у стомаку"²¹, али Скок ставља сх. и рум. фитоним засебно, без етимологије (s.v. *matruna*).

Назив нана је турцизам арапског порекла < *na'na* "Mentha" који је ушао у српскохрватски, бугарски, албански језик (види Škaljić 1966:487 и БЕР s.v. *нана*²). Скок s.v. *наја* сматра да се родбински назив пренео на биљку. Највероватније је дошло до контаминације словенског *нана* "мајка, баба" < псл. *nana (ЭССЯ s.v.) и позајмљенице, са семантичким помаком као код *баба*.

Трећу категорију чине називи код којих се јавља сасвим другачија врста мотивације, тј. за чији је постанак везана нека легенда, народно веровање или веровање које се преузимало самим превођењем латинског назива (в. Вајс 1989:263).

То је случај са називом мајчина душица *Thymus serpyllum*, који има неколико тумачења²². Machek (s.v. *materidouška*) и аутори ЭСБМ (s.v. *мацјардушка*) сматрају да су сви словенски називи превод лат. *Matris animula* који Исидор Севилски (VI-VII век) наводи у својој књизи *Origines* искористивши сиже античке легенде по којој су деца - сирочићи стално долазила на мајчин гроб, мајка се сажалила и њена душа се вратила с неба и уселила у ситан цвет пријатног мириса. Деца су одмах познала душу своје мајке и назвала цветак *мајчина душица*. У словенским језицима се изгубила свест о номинацији па се синтагма скратила у *майерка*, *майеринка* и сл.²³

Првобитно је Machek 1954:202 сматрао да је легенда накнадно измишљена и на основу рус. *богородская йрава* (уп. сх. *богородичина йрава* *Hypericum*, *H. perforatum*; *Polygonum mite*) претпостављао да је

²⁰ Hadrovics 1985:368-9. Мађ. *motring* нема решену етимологију.

²¹ Скок s.v. *matrun* изводи ову реч из итал. *matrone* (?) "болест материце".

²² О називима мајчине душице у словенским дијалектима в. Брозовић 1982.

²³ Трагове ове легенде налазимо и на нашем тлу: "Према једној скаски из околине Крушевца, м. д. је поникла из гроба једне мајке, на који су деца свакога дана долазила и на њему плакала. Суморност и неодређеност ове скаске дају нам разлога да верујемо да је она етимолошког порекла. Али из различитих имена ове биљке јасно је да је то сеновита биљка и да стоји у вези са старинским божанством Баба (Terra Mater)" (Чајкановић 1985:170-171).

примарни назив био *Дух* (мирис) *Деве Марије*, јер је то једна од најмиришљавијих народа познатих биљака²⁴.

Аутори ЕСУМ тумаче укр. *мајџеридушка* (s.v.) као сложену реч састављену од именица *мајџи* (ген. *мајџери*) и *душка*, чија је прва компонента настала можда као резултат преображаја првобитног (*диви*) *Марији*²⁵. Легенда је, по њиховом мишљењу, настала после деетимологизације првобитног назива.

Назив маћухица *Viola tricolor* везан је за легенду следећег сижеа: "Једна маћеха (широки лист овог цветка на цветној чаши) раширила се у дому и не мари за своје пасторке. До ње седе две њене девојчице лепо одевене и добро намештене, а до ових две пасторке, али већ скучене. Али се добри Бог разгневи због оваке неправде те казни маћеху: она која је пређе била горе, сад дође доле, и још добије грбу (цветна петелјка), њене се ћери нагрде, а пасторке дођу на горње место" (Софрић:80). Варијанте ове древне легенде, осим у немачком, постоје још у пољском (в. Леви-Строс 1978:340-341) и нашем фолклору²⁶. Словенски називи вероватно представљају калк нем. *Stiefmütterchen* (Bezljaj s.v. *máčeha* II), али је спорно питање његове даље етимологије (о томе опширније Machek s.v. *maceška*). Сам Махек, пак, сматра да је назив *маћуха* настао према *сиротици*²⁷ као његов пандан. То је било могуће јер се изгубила свест о мотивацији назива *сиротица* (цвет остаје последњи у пољу као сироче) који се одржавао само по традицији. Он чак сматра да је погрешно видети у овим називима трагове легенде (Machek 1954:72 и loc. cit).

У посебну групу могли би се издвојити називи чије порекло треба тражити у фолклорном тексту. Тако, нпр., назив пусти баба коњу крв

²⁴Ароматичне биљке се у народним номенклатурама врло често називају по Деве Марији, уп. сх. *зеље свейџе Марије, ѿлахџица мајке божје*, нем. *Marienwurz*, франц. *herbe Sainte-Marie*, итал. *erba Santa Maria* (Bajc 1989:262).

²⁵У групи 3.6 наводимо необичан назив *мајка-лан* *Linaria vulgaris*, који би се могао објаснити на аналоган начин. Како се за ову биљку среће и назив *божородичин лан*, могло би се претпоставити да се преко синонимног детерминатива *мајке божје* (лан) дошло до коначне, скраћене форме *мајка-лан*.

²⁶Чајкановић 1985:84 тумачи да је, према народном алегорисању, доња латица цвета - маћеха, две средње су њене кћери, а две веће, горње, то су јој пасторке. "Маћуха сједи на два столца, свака њезина кћи има свој столац, а обје пасторке морају да сједе на једном столцу".

²⁷Ово је други, такође врло раширен назив *Viola tricolor*. Леви-Строс 1978:342 наводи легенду из Лужица везану за овај назив: "Био једном један човек који је имао жену и две кћери. Жена му умре и он се други пут ожени женом што је имала две кћери. Ова је увек давала само једну столицу обема пасторкама, својим кћерима давала је по једну, а за себе је остављала две. Када су све помрле, Свети Петар нареди им да седну на исти начин, и управо то нам данас показује цвет *даниноћ*. Две сиротице што су увек морале да буду задовољне једном једином столицом, у жалости су и потпуно су беле, док су кћери из другог брака украшене живим бојама и нису у жалости. Маћеха, која седи на својим двома столицама, сва је у плавој и црвеној боји, и ни она није у жалости". Запажамо да су елементи сижеа скоро идентични онима у горенаведеној легенди, али су завршетак приче и тумачење другачији.

Polygonum aviculare представља део дечје песмице коју бележи Вук s.v. *кунџица*²⁸: "Дјеца метну један струк ове траве у нос, па држећи га једном руком под носом другом стиснутом бију у ону одоздо говорећи: 'Пусти, баба, коњу крв и телету млека!' И тако чине док не удари крв из носа."

Називи од два брата крв *Lychnis chalcidonica* и два брата крв *Iris pobilis* вероватно су настали под утицајем бајки са мотивом *два браћина* у којима се крв (= носилац живота) јавља као траг на дрвету живота или на марамици одсутног брата када се овај налази у животној опасности²⁹. Претпостављамо да је народним стваралаштвом мотивисан и назив од девет брата крв *Centranthus ruber*, јер је *девети* стајаћи број за браћу у народној поезији³⁰ (отуда и синтагма *деветибраћина сестра*, в. Маројевић 1981).

Тежиште нашег рада је на анализи фитонима јер су они, с аспекта етимологије, занимљивији. Али да би се стекла потпуна слика о прожимању родбинских и биљних назива, мора се осмотрити и терминологија сродства, конкретно - термини за обраћање. Они представљају специфичан лексичко-семантички круг у оквиру родбинске терминологије, а чине их тзв. имена одмила (секундарна имена, почасна звања) којима се новодоведена млада обраћа рођацима свог мужа, најчешће деверима, заовама и јетрвама³¹. Сва та имена могу се поделити у неколико семантичких група³²: а) имена која означавају друштвени статус, престижна занимања, титуле³³; б) имена која означавају позитивне људске особине (и физичке и психичке)³⁴; в) имена настала према називима предмета који се сматрају вредним³⁵; г) имена *настала према називима биљака*. У последњој групи бележимо следећа имена:

а) за мушкарце: *милоцмиље*, *невен* (Вардиште, грађа за РСАНУ);

б) за жене: *дрењиница*, *јагодица*, *босиљка*, *дињка* ("врста винове лозе и грожђа од ње"), *добринка* ("врста лубенице; јабуке"), *коноплица*, *кадивница*, *кадивка*, *каравилка*, *вилданка*, *зумбулка* (РСАНУ); *драговиље*, *драгоцмиље*, *цмиље*, *цвијеће*, *ружа*, *радовиље*, *невена*, *миље* ("врста

²⁸У Срему се тако зове "некаква трава (*Achillea millefolium* L.; vide папрац)".

²⁹*Enzyklopädie des Märchens* 2, Berlin, New York 1979:506-507 (s.v. Blut).

³⁰Као пример наводимо стихове из песме *Сунце и мјесец просе дјевојку*: "Ал' су у град девет братах, / Деветина сестру 'мају, / Но их сестру сунце проси..." (Вук Стеф. Караџић, *Српске народне њесме* I, Сабрана дела Вука Караџића IV, Београд 1975:175).

³¹В. о томе и Савић 1995.

³²В. Бјелетић 1995:209-211, на материјалу турцизама у српскохрватској терминологији сродства.

³³За мушкарце: *аџа*, *десјоји*, *ћаџа*, *челебија*, *сиахо*, *везир*, *џосјодар*, *џисар*, *каџан*; за жене: *азнадарка*, *ађуџанка*, *беџовица*, *везирка*, *када*, *краљица*, *џосја*, *џосјодарка*, *џосјођа*.

³⁴За мушкарце: *драџо*, *драџић*, *красан*, *миле*, *милосни*, *блаџић*, *милодраџ*, *милоје*, *дивни*, *делија*, *дилбер*; за жене: *драџа*, *драџица*, *милка*, *милојка*, *милоранка*, *миље*, *лејојка*, *лејојица*, *дивна*, *меденка*, *милодраџа*, *делинка*, *дилберка*.

³⁵За мушкарце: *злајен*, *злајић*, *злајоја*, *злајоје*, *круна*; за жене: *злајана*, *злаја*, *дукајинка*, *бисерка*.

траве"), милоцвијеће (Вардиште, грађа за РСАНУ); шимширка (Сврљиг, Савић 1995:269).

У прве три групе постоји приближно једнак број имена за оловљавање мушкараца и жена, иако је, уопште узев, број женских имена већи³⁶. Имена према биљкама као да су резервисана углавном за жене. Изгледа да ни избор биљака није сасвим случајан. То су све биљке омиљене у нашем народу (босиљак), биљке које имају апотропејску моћ (босиљак, каранфил, смиље), биљке које се употребљавају у љубавним враџбинама и гатањима (босиљак, јагода, каранфил, невен, ружа), биљке које су симбол љубави и девичанства (ружа, смиље)³⁷.

Цела ова група имена која стоје на граници између апелатива и онима³⁸, а међу њима и имена по биљкама (уп. женска имена *Јагода*, *Невен(к)а*, *Цвиџа*, *Босиљка*, *Ружа* и презимена *Босиљак*, *Ружа*, *Невен*, *Јагода*)³⁹ врло је интересантна са етнолошког, етнолингвистичког и социolingвистичког становишта, али је до данас још увек недовољно проучена.

Презентирани материјал (који не претендује на исцрпност) и поједини анализирани називи (који су нам послужили само као илустрација проблема) упућују на одређене закључке.

Упркос релативној фреквентности родбинских термина у номиновању биљака, мотивационе везе фитонима са терминима сродства готово су занемарљиве. Употреба термина сродства у номинацији биљака

³⁶Ово је, између осталог, узроковано блискошћу комуникације невесте са особама женског пола (в. Савић 1995:269).

³⁷Као потврду наводимо неке од Чајкановићевих бележака: Босиљак: "Б. игра изванредно важну улогу у магији, религији и култу, у медицини, у поезији српског народа. Ова је биљка нашем народу (...) најмилија (...) босиљак прати Србина кроз све озбиљније прилике у животу, од рођења (...) до смрти (...) Б. дејствује као сигуран апотропајон (...) По б. врше се и гатања о удаји (...) Пошто б. на овај начин може бити сеновита биљка, разумљиво је што је нашао примену и у врачањима за дочаравање људске плодности" (Чајкановић 1985:41-49). Јагода: "Употребљава се као (...) љубавна враџбина. Од јагода са два или четири листа начини се венчић, и коју девојку момак кроз тај венчић погледа, мора да га заволи" (ор. cit. 119). Каранфил: "Употребљује се, у домаћем култу и иначе, као апотропајон, и онда је обично у вези с босиљком (...) У односима између мужа и жене к. се употребљује у враџбинама да би се сачувала љубав и мир (етимолошка магија: мајка или сестра дају к. млади - "каранфила, да се не *караије*") (ор. cit. 128). Невен: "Н. је врло популаран у (етимолошкој) љубавној магији. Невеста доноси своме мужу у кити цвећа *невена* да би *венуо* за њом" (ор. cit. 178). Ружа: "Р. је, као и код других народа (...) цвет љубави. У љубавним народним песмама спомиње се често; са њом се често идентификује млада девојка. Љубавна гатања с помоћу ње врше се на "Бурђевдан" (ор. cit. 208). Смиље: "Код Срба с. је по превасходству девојачко, девичанско биље; девојке се по правилу ките с., природним или вештачким (...) Кићење смиљем и остале манипулације долазе свакако отуда што с. има апотропајску моћ" (ор. cit. 219).

³⁸В. Бјелетић 1995:213-214.

³⁹Опширније о женским именима мотивисаним називима биљака в. Михајловић 1968, а о фитонимијској компоненти у презименима в. Вајс 1991.

нема, као нпр. употреба назива делова тела, систематски карактер⁴⁰, већ је пре спорадична, секундарна, а како анализа показује, често је резултат измене речи под утицајем народне етимологије (кад се изгуби свест о правом пореклу назива)⁴¹. Ово важи и за оне називе који су у вези са легендама (и другим фолклорним врстама), јер је ту у питању сасвим другачији вид мотивације. Дакле, прожимање родбинских и ботаничких термина постоји само код оних фитонима који су у етимолошкој вези са терминима сродства, а њихов број је, у односу на целокупан корпус, незнатан.

Са своје стране, систем термина сродства је аутономан, хомоген и затворен. У слоју номинационих термина нема јединица из других лексичко-семантичких сфера. Оне су продрле само у слој термина за обраћање и то само из одређених, нарочито одабраних семантичких кругова. Фитоними који се користе као термини за обраћање немају никаквих етимолошких додира са терминима сродства. Ту се ради о процесима преношења значења који имају дубље социолошке, психолошке и магијско - симболичке узроке. Отуда се и појава фитонима у оквирима родбинске терминологије може сматрати маргиналном, али не и мање занимљивом за проучавање.

ЛИТЕРАТУРА

- Bezljaj - Bezljaj, F., *Etimološki slovar slovenskega jezika* I-III (трећу књигу P-S допунили и уредили М. Сној и М. Фурлан), Ljubljana 1977-1995.
- БЕР - *Български етимологичен речник* 1-4, Софија 1971-1995.
- Бјелетић 1995 - Bjeletić, M., Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva, *Јужнословенски филолоџ* LI, Београд 1995, 203-221.
- Брозовић 1982 - Brozović, D., O nazivima majčine dušice u slavenskim dijalektima (a i u slavenskom pjesništvu i folkloru), *Македонски јазик XXXII-XXXIII*, 1981-1982, Скопје 1982, 51-62.
- Вајс 1979 - Vajs, N., Zoomorfski elementi u nazivima biljaka, *Rasprave Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku* 4-5, Zagreb 1979, 89-104.
- Вајс 1980-1981 - Vajs, N., Semantizam "bosti" u fitonimiji, *Rasprave Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku* VI-VII, Zagreb 1980-1981, 319-337.

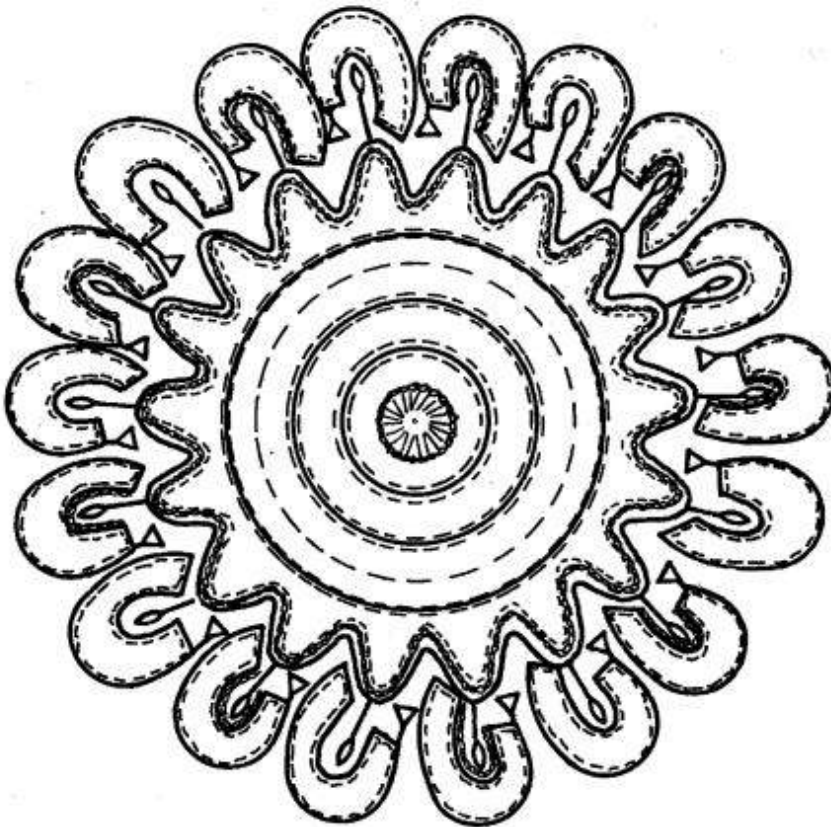
⁴⁰В. Вајс 1979:93.

⁴¹"Процес заборавања мотивације, 'демотивацију' речи лингвисти објашњавају тиме што мотивисаност обично није важна да би реч испуњавала своју номинациону и комуникативну функцију (немотивисане речи је не испуњавају лошије од мотивисаних). Тако се јасноћа унутрашње форме временом губи у резултату честог репродуковања мотивисаних јединица од стране неког колектива људи, па није реткост да се чак и деривати типа метафоричких назива почињу доживљавати не као пренесени називи, већ као обичне номинационе јединице" (Шпис-Ђулум 1995:408, нап. 18).

- Bajc 1989 - Vajs, N., Struktura fitonima onomasiološki motiviranih religijom i drugim srodnim sadržajima, *Rasprave Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku* 15, Zagreb 1989, 239-273.
- Bajc 1991 - Vajs, N., Fitonimijska sastavnica u hrvatskim prezimenima, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta XVII*, Zagreb 1991, 293-323.
- Вук - Караџић, В. Стеф., *Српски рјечник*, Београд 1935.
- ЭСБМ - *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 1-7, Мінск 1978-1991.
- ЭССЯ - *Этимологіческий словарь славянских языков* 1-22, Москва 1974-1995.
- ЕСУМ - *Етимологічний словник української мови* 1-3, Київ 1982-1989.
- Леви-Строс 1978 - Леви-Строс, К., *Дивља мисао*, Београд 1978.
- Лома 1995 - Loma, A., Dalje od reči: rekonstrukcija prajezičkih leksemskih spojeva kao perspektiva slovenske i indoevropske etimologije, *Јужнословенски филолоџ* LI, Београд 1995, 31-58.
- Лукинова 1986 - Лукинова, Т.Б., Лексика славянског јзычества, *Этимологія* 1984, Москва 1986, 119-124.
- Маројевић 1981 - Маројевић, Р., "Деветбратња сестра" у народној песми, *Јужнословенски филолоџ XXXVII*, Београд 1981, 243-249.
- Machek - Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- Machek 1954 - Machek, V., *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha 1954.
- Михајловић 1968 - Мiхajlović, V., Neki problemi semantike naših ženskih imena, *Прилози проучавању језика* 4, Нови Сад 1969, 209-225.
- Михајловић 1992 - Михајловић, В., *Име по зајовесци. Имјерајивни ономасијикон српскохрватског језика*, Београд 1992.
- Пишкур 1965 - Piškur, M., Pomenska analiza besede *baba*, *Jezik in slovstvo* X/1, Ljubljana 1965, 6-15.
- Раденковић 1994 - Раденковић, Љ., Символика бројева у традицијској култури, *Folklor u Vojvodini* 8, Novi Sad 1994, 18-36.
- РЈАЗУ - *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-XXIII, Zagreb 1880-1976.
- РСАНУ - *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* 1-14, Београд 1959-1989.
- Савић 1995 - Савић, Б., Невестинска имена, *Етно-културолошки зборник* I, Сврљиг 1995, 268-270.
- Симоновић 1959 - Симоновић, Д., *Ботанички речник, Имена биљака*, Српска академија наука, Посебна издања, књига CCCXVIII, Институт за српскохрватски језик, књига 3, Београд 1959.
- Skok - Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-IV, Zagreb 1971-1974.
- Софрић 1990 - Софрић, П. Н., *Главније биље у народном веровању и њевању код нас Срба*, Београд 1912 (фототипско издање 1990).
- SP - *Słownik prasłowiański* 1-7, Wrocław 1974-1995.
- Tiktin - Tiktin, H., *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, I-III, Wiesbaden 1986-1989.
- Hadrovics 1985 - Hadrovics, L., *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest 1985.

- Чајкановић 1985 - Чајкановић, В., *Речник српских народних веровања о биљкама* (Рукопис приредио и допунио В. Ђурић), Београд 1985.
- Шимундић 1978 - Šimundić, M., Prilog motivaciji biljnih naziva, *Filologija* 8, Zagreb 1978, 291-297.
- Škaljić 1966 - Škaljić, A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.
- Шпис-Ђулум 1995 - Шпис-Ђулум, М., Фитонимија југозападне Бачке (коровска флора), *Српски дијалектолошки зборник* XLI, Београд 1995, 397-490.

Marta Bjeletić, Belgrade

NINE BROTHERS' BLOOD (*Од девет браћа крв*)- PHYTONYMS AND KINSHIP TERMS

The paper deals with the segment of Serbo-Croatian lexicon that is a field of interaction of kinship and botanical terminologies.

Phytonyms that are, from a synchronic point of view, motivated by kinship terms, fall into several groups:

- 1) Monolexeme terms that contain a noun - a kinship term, e.g.: *браћинић, браћинчина, дјед, маћуха, сјирци, сјирина, чукундеда*, etc.
- 2) Terms - syntagms with the structure:
  - a) *Adj + N* (position *N* is taken by a kinship term, and the position *Adj* by a qualifying or a possessive adjective), e.g.: *велика бабурина, мали браћинић, вражји сјирци, брезов дед, мразова сесјирница*, etc.
  - b) *Adj + N* (position *Adj* is taken by a possessive adjective created from a kinship term, and the position *N* by a noun that usually designates a part of the body, a plant, an abstract notion, etc.), e.g.: *бабино уво, бабина лулица, бабин зуб, бабин најрсџак, дједова брада, мајерина дубчица, мајчина њрава, нанин језик, свекрвин језик, свекрвина џлава*, etc.
  - c) (*Prep*) + *Nom* + *Ngen* + *N*, e.g.: *два браћа крв, од два браћа крв, од девет браћа крв*.
- 3) Compound terms:
  - a) imperative compounds, e.g.: *висибаба, дремидеда, враћинић, лезибаба*, etc.
  - b) agglutinative terms: *крив-дед, мајка-лан, мајер-хћера*, etc.
- 4) Indeclinable terms - phrases: *крсџи куме дејше, њусџи баба коњу крв*.

According to etymological criteria these phytonyms can be divided into several categories.

The first category comprises terms that are probably originally etymologically connected with kinship terms. They are usually phytonyms derived from the terms *баба* and *деда*, be they monolexeme terms or terms - syntagms in which the place of determinatum i.e. determinative is taken by the terms mentioned.

The second category comprises terms that are not etymologically related to kinship terms, but they are the result of paronymological association with those terms, e.g.: *браћинић, сјирци, чукундеда*, etc.

The third category comprises terms with a different kind of motivation, i.e. those that originated in connection with a legend or a popular belief, e.g.: *мајчина душица, маћухица*, etc.

A separate group could be created for terms with their origins in folklore texts, e.g. *њусџи баба коњу крв, од два браћа крв, од девет браћа крв*.

Kinship terminology is a more fixed system than botanical terminology, therefore phytonyms have only penetrated the stratum of terms of address. The choice of terms is not arbitrary. The terms used in addressing are those of favourite plants (*босиљак*), of plants with apotropaic power (*босиљак, каравиљка, цмиље*), of plants used in amatory charms and magic (*босиљак, јаџодица, каравиљка, невен/а, ружа*), and plants that are symbols of love and virginity (*ружа, цмиље*).